

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.43>

GRZEGORZ BIAŁUŃSKI

(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

WOJCIECH KĘTRZYŃSKI
JAKO HISTORYK PRAWA*

Słowa kluczowe: historia źródeł prawa, historia prawa miejskiego, historia historiografii

Wojciech Kętrzyński (1838–1918) był wybitnym historykiem, edytorem do dzisiaj aktualnych wydawnictw źródłowych, autorem wielu artykułów i książek (m.in. *O Mazurach*, Poznań 1872 oraz *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882), a także długoletnim dyrektorem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie (1876–1918). Mimo zaangażowania w sprawy administracyjne i kierownicze nie zaniedbywał jednak własnej pracy naukowej. Wręcz przeciwnie, wtedy właśnie powstały najważniejsze jego prace. Nadzorował wydawanie *Monumenta Poloniae Historica* (od tomu III do tomu VI), do których zresztą sam opracowywał znakomitą część materiałów. Kętrzyński stał się niekwestionowanym autorytetem naukowym, zwłaszcza w kwestiach heraldyczno-genealogicznych i źródłoznawczych. Ścisły związek utrzymywał również ze swoją małą ojczyzną – Mazurami, wspomagając wszelkie mazurskie inicjatywy¹. Przy tym naukowcem był nietuzinkowym, choć ulegającym modnemu wówczas hiperkrytycyzmowi wobec źródeł².

Twórczość naukowa Wojciecha Kętrzyńskiego już niejednokrotnie była poddawana szczegółowej analizie badaczy³. Kazimierz Jasiński ocenił jego

* Tekst artykułu nadesłany przez Autora nie mógł być już niestety przez niego poprawiony. Zostały naniesione tylko te uwagi recenzentów, które Redakcja czasopisma mogła uwzględnić, nie ingerując nadmiernie w narrację śp. prof. Grzegorza Białuńskiego.

¹ O tym więcej zob. Władysław CHOJNACKI, *Wojciech Kętrzyński a Mazury*, Wrocław 1948.

² Por. Krystyna KORZON, *Wojciech Kętrzyński 1838–1918. Zarys biograficzny*, Wrocław 1993, warto nadto odnotować: Edward SERWAŃSKI, *Syn Odzyskanej Ziemi. Wojciech Kętrzyński (1838–1918)*, Warszawa 1989; Stanisław ACHREMCZYK, *Wojciech Kętrzyński. Historyk, bibliotekarz, poeta*, Kętrzyn 2008; idem, *Wojciech Kętrzyński. Kustosz narodowej pamięci*, Kętrzyn 2018, w tych pracach dalsza literatura.

³ Por. Józef MITKOWSKI, *Wojciech Kętrzyński jako uczyony*, Komunikaty Działu Informacji Naukowego Instytutu Mazurskiego w Olsztynie, 1947, nr 10–11, s. 10; Kazimierz TYMIE-

spuściznę w zakresie dyplomatyki. Ocena działalności na tym polu nie była jednoznacznie pozytywna, aczkolwiek można odnotować wiele osiągnięć Kętrzyńskiego, m.in. wprowadzenie na szerszą skalę do nauki polskiej krytyki autentyczności dokumentu, ustalenie licznych fałszerstw dyplomatycznych i opracowanie ich systematyki, opublikowanie licznych źródeł dyplomatycznych⁴. Natomiast Jan Powierski ocenił Kętrzyńskiego jako historyka Prus. Ostateczną ocenę jego pracy badawczej nad tą tematyką zawarł w następującym zdaniu: „Sumując [...] dochodzimy do wniosku, że chociaż z niektórymi skrajnymi tezami Kętrzyńskiego zgodzić się nie można, jego zasługi dla historiografii Prus są poważne i w wielu wypadkach trwałe” oraz w kolejnym: „Wpływy Kętrzyńskiego przetrwały współczesne mu pokolenie, tak w skali regionalnych środowisk historycznych, jak w skali ogólnopolskiej”⁵. Kolejną analizę pracy naukowej W. Kętrzyńskiego przeprowadziła Krystyna Korzon, również wysoko ją oceniając. Podkreśliła zarówno umiejętność „hermetycznej” naukowej argumentacji (szczególnie w badaniach Polski wczesnośrednio-wiecznej) oraz w razie potrzeby popularyzacji badań (np. w kwestii mazurskiej)⁶. Ostatnio zaś Jacek Kowalkowski omówił prace genealogiczne Kętrzyńskiego. Autor ten stwierdził, że mimo pewnych niedociągnięć metodycznych, prace te „do dziś mają znaczną wartość”, tym bardziej że częściowo opierają się na zaginionych obecnie źródłach. Kowalkowski uznał Kętrzyńskiego za badacza nietuzinkowego, samokrytycznego, potrafiącego zrewidować własne poglądy. Zdaniem tego autora niesprawiedliwe były współcześnie ferowane opinie, przedstawiające Kętrzyńskiego jako badacza jednostronnego, propolskiego czy nacjonalistycznego⁷. W sumie dorobek naukowy Kętrzyńskiego to blisko 250 rozpraw, prac, artykułów, recenzji i edycji źródłowych⁸. Stąd za niezwykle trafną można uznać konstatację Janusza Jasińskiego, że „Kętrzyński był [...] przede wszystkim człowiekiem nauki”⁹.

NIECKI, *Wojciech Kętrzyński jako historyk Słowiańszczyzny*, Z Otchłani Wieków, 1947, z. 9–10, s. 123–126.

⁴ Kazimierz JASIŃSKI, *Wojciech Kętrzyński jako dyplomatyk*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej cyt. KMW), 1970, nr 3, s. 335–344.

⁵ Jan POWIERSKI, *Wojciech Kętrzyński jako historyk Prus*, *ibid.*, 1970, nr 3, s. 347–380; por. też idem, *Wojciech Kętrzyński jako historyk ziem pruskich. Uwarunkowania i poprzednicy*, [in:] *Wojciech Kętrzyński, 1838–1918. W sto czterdziestą rocznicę urodzin*, Olsztyn 1982, s. 31–51.

⁶ K. KORZON, *op.cit.*, s. 252 nn., 301.

⁷ Jacek KOWALKOWSKI, *Badania genealogiczne Wojciecha Kętrzyńskiego (1838–1918)*, Poznań–Wrocław 2002, s. 257.

⁸ K. KORZON, *op.cit.*, s. 252.

⁹ Janusz JASIŃSKI, *Studia i początki pracy naukowej Wojciecha Kętrzyńskiego*, [in:] *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Krzewienie wiedzy*, red. Stanisław ACHREMCZYK, Olsztyn 2005, s. 63. Symptomatyczne, że w zachowanej korespondencji wyraźnie przeważa tematyka naukowa, por. Grzegorz JASIŃSKI, *Wrocławski zbiór korespondencji Wojciecha Kętrzyńskiego*, KMW, 1991, nr 1–2, s. 35.

PIERWSZE ZETKNIĘCIE Z HISTORIĄ PRAWA. STUDIA W KRÓLEWCU

Kętrzyński studiował historię na Wydziale Filozoficznym uniwersytetu królewieckiego, tzw. Albertyny. Tutaj pod kierunkiem takich profesorów, jak Friedrich Wilhelm Giesebrecht, Wilhelm Friedrich Schubert i Johannes Voigt uzyskał gruntowne podstawy warsztatu historycznego w duchu modnego wówczas hiperkrytycyzmu wobec źródeł¹⁰. Właśnie podczas studiów po raz pierwszy zetknął się młody student z prawem i historią prawa. Wynikało to z programu studiów, w którym znajdowały się też wykłady z prawa. Kętrzyński uczęszczał na wykłady dwóch uczonych: Theodora Muthera (1826–1878) i Karla Kaltenborna von Stachaua (1817–1866). Ten pierwszy głosił wykłady o prawie rzymskim, w tym pandektach i instytucjach justyniańskich, drugi zaś omawiał podstawy prawa niemieckiego i pruskiego¹¹. Theodor Muther z Królewca przeszedł na uniwersytet w Rostocku, a następnie uniwersytet w Jenie. Zajmował się wieloma zagadnieniami, począwszy od prawa rzymskiego i kanonicznego, po prawo niemieckie, dzieje prawa (zwłaszcza procesu cywilnego) i uniwersytetów w Niemczech, głównie w epoce średniowiecza i wczesnonowożytnej¹². Niewątpliwie zyskał w nim Kętrzyński dobrego nauczyciela, szczególnie prawa rzymskiego. Z kolei Karl Kaltenborn von Stachau interesował się dziejami idei prawa natury, potem prawem morskim, historią zjednoczenia Niemiec, konstytucjonalizmem. W 1864 r. odszedł z Królewca do polityki, choć przy jednoczesnej rezerwacji stanowiska profesora w Marburgu, którego jednak nigdy nie objął¹³. Zatem także Kaltenborn von Stachau miał dobre przygotowanie historycznoprawne i z pewnością dzielił się tym na swoich wykładach. Przy tym z okazji swojego awansu na stanowisko profesora zwyczajnego w Królewcu wydał dziełko o prawie wekslowym zawartym w statutach Hamburga z początku XVII w. (*De cambiis statuta Hamburgensia Ann. 1603 et 1605 in Germania prima legislationis cambialis vestigia*, 1862).

Co ciekawe, pierwsze publiczne wystąpienie naukowe W. Kętrzyńskiego w lutym 1863 r. związane było z historią prawa. Wystąpił wówczas jako oponent dysertacji doktorskiej swojego kolegi, studenta prawa Emila Steffenhage-

¹⁰ Por. Walter GOETZ, *Die bairische Geschichtsforschung im 19. Jahrhundert*, Historische Zeitschrift, Bd. 138: 1928, s. 297 nn.; K. JASIŃSKI, op.cit., s. 335–337; Henryk BARYCZ, *Studia historyczne Wojciecha Kętrzyńskiego w świetle urzędowych źródeł Uniwersytetu Królewieckiego*, [in:] Ossolineum. Księga pamiątkowa w 150-lecie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław 1967, s. 215–218.

¹¹ K. KORZON, op.cit., s. 51.

¹² Karl LUIG, *Muther Theodor*, [in:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 18, Berlin 1997, s. 650; por. Theodor MUTHER, *Zur Geschichte der Rechtswissenschaft und der Universitäten in Deutschland. Gesammelte Aufsätze*, Jena 1876.

¹³ Albert TEICHMANN, *Kaltenborn von Stachau, Karl Baron*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 15, Leipzig 1882, s. 43–45.

na. Znali się jeszcze z dzieciństwa z rodzinnego Giżycka, ojciec Steffenhagena był tam dyrektorem sądu powiatowego. Rodzina Steffenhagenów przeniosła się do Królewca i po przybyciu Kętrzyńskiego na studia utrzymywała z nim serdeczne kontakty, a nawet wspomagała ubogiego studenta z Mazur, choć z czasem stosunki uległy ochłodzeniu ze względu na polską opcję studenta historii¹⁴. Skutkiem tej znajomości było zaproszenie Kętrzyńskiego jako oponenta dysertacji Emila Steffenhagena. Według ówczesnych zwyczajów uniwersyteckich oponent miał za zadanie zapoznanie się z pracą i przygotowanie koreferatu na piśmie. Praca Emila Steffenhagena dotyczyła zводу prawa niemieckiego znanego z rękopisu przechowywanego w Elblągu¹⁵. Zwód ten, tzw. *Elbinger Rechtsbuch*, zawierał kompilację przepisów zaczerpniętych m.in. ze Zwierciadła szwabskiego, Księgi prawa według dystynkcji (*Rechtsbuch nach Distinktionen*), Księgi prawa miejskiego Zgorzelca, Pouczenia ławy Magdeburga dla Wrocławia (1261) i podobnego pouczenia dla Chełmna (od 1338 r.). Zwód został spisany w Prusach najpewniej w XV w. przez jakiegoś duchownego¹⁶. Tekst koreferatu Kętrzyńskiego zachował się w brudnopisie. Zaskakujące jest, że swoją argumentację oparł na prawie rzymskim¹⁷. Dodajmy, że Emil Steffenhagen (1838–1919) był cenionym historykiem prawa, znawcą niemieckiego prawa, w tym na ziemiach pruskich. Przez większość zawodowego życia pracował jako bibliotekarz (kolejno w Gdańsku, Królewcu, Getyndze i Kilonii)¹⁸.

HISTORIA PRAWA W PRACY NAUKOWEJ

Już u progu swojej działalności, mianowicie w Kórniku (1868–1870) W. Kętrzyński zajmował się porządkowaniem księgozbioru i rękopisów, w tym zasobu poświęconego prawu, który podzielił na prawo polskie i pruskie¹⁹. Sporo zabytków dotyczących źródeł prawa znajdowało się również w zbiorach Ossolineum. Część z nich Kętrzyński porządkował osobiście. Wśród zgromadzonych tu zabytków były też m.in. akta sądu ławniczego Kościerzyny i archiwum lipowieckie²⁰. Księgi sądu ławniczego z Kościerzyny Kętrzyński po-

¹⁴ K. KORZON, op.cit., s. 27, 53–54, 61–62.

¹⁵ Ibid., s. 53–54; J. JASIŃSKI, op.cit., s. 61.

¹⁶ Emil STEFFENHAGEN, *De inedito iuris Germanici monumento quod codice manu scripto bibliothecae civitas Elbigensis [...]*, Regimonti 1863; por. idem, *Deutsche Rechtsquellen in Preussen vom XIII. bis zum XVI. Jahrhundert*, Leipzig 1875, s. 118–137.

¹⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej cyt. BZNiO), AKC. 20/90.

¹⁸ *Steffenhagen, Emil Julius Hugo*, [in:] *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, Bd. 18, Leipzig–Wien 1909, s. 884–885; *Nachträgliches Gedächtniswort auf Emil Steffenhagen von Guido Kisch*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, vol. 44: 1924, s. 485–486.

¹⁹ S. ACHREM CZYK, *Wojciech Kętrzyński. Historyk*, s. 47.

²⁰ K. KORZON, op.cit., s. 226.

zyskał lub sprzedał z własnych, prywatnych zbiorów Ossolineum²¹. Do tych ksiąg sporządził niezwykle przydatny indeks obejmujący nazwiska i przydomki szlacheckie²².

Wiadomo, że w archiwach Kętrzyński stykał się niejednokrotnie z aktami sądowymi prawodawstwa polskiego i pruskiego²³. Miał zatem o tym sporą wiedzę, zwłaszcza o źródłach prawa i sądownictwie Prus Zachodnich (miejskim, ziemskim i grodzkim). Dzielił się nią m.in. z Teodorem Wierzbowskim (1853–1923), znanym historykiem i wydawcą źródeł²⁴. Wiadomo, że znał i wykorzystywał księgi sądów ławniczych i inne dokumenty z zakresu prawa: z Pucka, Chojnic i Kościerzyny²⁵, Torunia²⁶, Gdańska²⁷, Malborka²⁸, Nowego²⁹, Świecia, Chełmży, Starogardu, Łasina³⁰, Tucholi, Grudziądza, Kisielic³¹, Golu-bia, Kowalewa, Chełmna i Radzyna³². Archiwum golubskie odkrył sam osobiście w kościele katolickim, podobnie jak akta radzyńskie (z księgami sądo-

²¹ Dokładnie opisaną historię pozyskania tych ksiąg zob. J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 127–129; BZNiO, rkps 3178–3181; rkps 4410–4415: „Acta iudicii civilis banniti oppidi Berent sive Kościerzyna”.

²² J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 129–130; BZNiO, rkps 5709: „Indeks do rękopisów zapisków sądowych m. Kościerzyny opracowany przez Wojciecha Kętrzyńskiego”.

²³ W 1885 r. przeglądał bogate materiały „prawodawstwa polskiego” (np. statuty Kazimierza Wielkiego i inne statuty, księgi miejskie miasta Toporowa, księga przywilejów Poznania, różne zbiory aktów i czynności prawnych, zbiory ustaw, zbiory prawa chełmińskiego i magdeburgskiego, wydanie prawa starochełmińskiego z 1584 r., statut litewski, ortyle prawa magdeburgskiego po polsku itd.) w bibliotece hrabiego Wiktora Baworowskiego (1826–1894) we Lwowie, literata i kolekcjonera (o nim zob. *Polski słownik biograficzny*, t. 1, 1935, s. 368), por. Yaroslav SENYK, *Materiały do biografii Wojciecha Kętrzyńskiego w zbiorach Działu Rękopisów Lwowskiej Biblioteki im. W. Stefanyka NAN Ukrainy*, KMW, 1999, nr 1, s. 124; BZNiO, rkps nr 6244: „Teki W. Kętrzyńskiego. T. XI. Notaty historyczne i odpisy źródeł sporządzone przez W. Kętrzyńskiego. Zesztyłów 12 (a-l)”, zeszyt a, k. 22–39; zeszyt b, k. 35.

²⁴ Józef DUŻYK, *Listy Wojciecha Kętrzyńskiego w Bibliotece PAN w Krakowie*, Rocznik Olsztyński, t. 5: 1965, s. 256.

²⁵ J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 99, 143; Wojciech KĘTRZYŃSKI, *Przydomki szlachty pomorskiej*, Lwów 1905, s. 5.

²⁶ BZNiO, rkps 6244, zeszyt f, k. 1–26, 82–121; tutaj materiały genealogiczne (z wizerunkami pieczęci), polonika, ale też, choć rzadko, wypisy całych dokumentów.

²⁷ BZNiO, rkps 6244, zeszyt f, k. 39 nn.

²⁸ Ibid., k. 44 nn.

²⁹ Ibid., k. 26 nn.

³⁰ Ibid., k. 128 nn.

³¹ Ibid., k. 124 nn.

³² J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 113, 115, 118, 131, 143; Wojciech KĘTRZYŃSKI, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. IX–XVI, 147, 168, 176; idem, *O narodowości polskiej w Prusiech Zachodnich za czasów krzyżackich. Studium historyczno-etnograficzne* (Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 1), Kraków 1874, s. 1–5 i dalej kolejne przypisy oraz s. 90–104; BZNiO, rkps 1918: „Wypisy z ksiąg sądowych kowalewskich, skarszewskich, kościerskich, starogardzkich, tucholskich i innych, XV–XVIII w.”.

wymi od 1483 r.), które odnalazł na poddaszu kościoła farnego. Niestety te ostatnie najpewniej ponownie zaginęły (brak ich w katalogu państwowych archiwów), zatem wypisy Kętrzyńskiego stanowią dla nas pierwszorzędne źródło i warto im w przyszłości przyjrzeć się bliżej³³. Za zaginione uznawana jest obecnie też część ksiąg chełmińskich³⁴ oraz najstarsza znana księga ławnicza Grudziądza (od 1480 r.)³⁵. Kętrzyński znał również zbiory ksiąg ławniczych i innych ksiąg sądowych z archiwum królewieckiego (m.in. Chełmna, Sztumu)³⁶. Dokonał też wypisów z ksiąg sądu ziemskiego w Skarszewach, z którego zachowało się tylko kilka tomów, jak też z odnalezionej przez siebie księgi grodzkiej lęborskiej z lat 1721–1726³⁷. Ogólnie ubolewał nad zaginięciem szeregu ksiąg sądowych, czym słusznie obarczał władze pruskie (np. ksiąg sądu grodzkiego w Kowalewie i Lęborku, sądu ziemskiego chełmińskiego, lęborskiego i skarszewskiego, ksiąg z ziemi michałowskiej, niektórych ksiąg miejskich z Gdańska, Chełmna, Malborka, Łasina)³⁸.

Przejdźmy jednak do badań własnych Kętrzyńskiego nad historią prawa. Rzuca się w oczy przede wszystkim jego rola jako dokumentalisty i tłumacza, szerzej na ogół nie analizował cytowanych zwodów prawnych. Zwykle poddawał je w streszczeniu lub *in extenso* w oryginale bądź własnym tłumaczeniu. Wyjątkiem wydaje się syntetyczne omówienie *Najstarszego zwodu prawa polskiego*. Warto pokreślić, że Kętrzyński jako jeden z pierwszych polskich badaczy zainteresował się tym zwodem prawa polskiego, określał go mianem „pomnika prawa polskiego”. Niestety jego badania nad tym zabytkiem pozostają na ogół niezauważone przez polskich historyków prawa³⁹.

Według Kętrzyńskiego zwód ten powstał z inicjatywy Krzyżaków po zajęciu ziemi chełmińskiej, prawdopodobnie w latach 1230–1278, czyli w tym samym czasie co przywilej dla rycerstwa polskiego. Powodem spisania zwodu

³³ J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 113, 117; W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. XIII; wypisy z nich, co prawda głównie dane genealogiczne i polonika, ale zdarzają się również dosłowne wypisy z wyroków sądowych i umów wpisanych do ksiąg sądowych, zob. BZNiO, rkps 6244, zeszyt c; rkps 3330, k. 30–50.

³⁴ J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 113; wypisy z nich zob. BZNiO, rkps 6244, zeszyt c; rkps 3330, k. 17–28: „Genealogie niektórych rodzin pruskich wieku XVII i XIX w.”, k. 42.

³⁵ J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 115; BZNiO, rkps 6244, zeszyt f, k. 131 nn.

³⁶ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. XV–XVI; BZNiO, rkps 6244, zeszyt f, k. 48.

³⁷ Wojciech KĘTRZYŃSKI, *Lemborskie akta grodzkie i ziemskie*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 2: 1911, nr 2, s. 17–21.

³⁸ J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 117–119, 125; BZNiO, rkps 1918; 3330, k. 9, 43; W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. X–XV; idem, *O narodowości*, s. 4–5; idem, *Lemborskie*, s. 17–21.

³⁹ Wyjątkiem był w zasadzie tylko Józef Matuszewski, por. *Najstarszy zwód prawa polskiego*, wyd., przetłumaczył i wstępem opatrzył Józef MATUSZEWSKI, Warszawa 1959, s. 28, 55–57, 68, 70, 85, 95, 112. Tym niemniej wpisy o Kętrzyńskim noszą znamiona późniejszego dodatku, do gotowego tekstu, za czym przemawiają choćby niepoprawne i niekonsekwentne zapisy w przypisach.

były cele praktyczne, czyli stosowanie tego prawa w sądownictwie. Kętrzyński wykluczał późniejsze powstanie pomnika w XIV w., gdyż nie wyobrażał sobie, aby Zakon rządził polską ludnością, nie znając treści prawa polskiego. Poza tym taka datacja wynikała z samego tekstu zwodu, w którym była mowa o księstwach polskich, ordaliach i innych przepisach prawnych, które wyszły z użycia w połowie XIII w. Wspomniane w zwodzie dziedzictwo ściśle lenne było zaś nieadekwatne dla XIV w., gdyż polskie rycerstwo w połowie XIII w. zamieniło się już w szlachtę rodową, a lenno – we własność osobistą⁴⁰. Zachowaną do naszych czasów kopię najstarszego zwodu prawa polskiego sporządził Holzwescher. Kętrzyński datował jej powstanie na XIV w.⁴¹ W kopii brakuje kilku ostatnich kart. Według naszego autora nie zawierał ich już egzemplarz, którym dysponował kopista. Do takiego wniosku skłaniało go urwanie tekstu przy wzmiance o lemanach (wolnych chłopach) (art. 29.8) oraz włączenie do tekstu uwag, które pierwotnie zdaniem Kętrzyńskiego zapisane były na marginesie oryginału (np. o kupowaniu służebnic czy przedzeniu żon rycerskich w art. 21)⁴². Wobec fragmentaryczności tego pomnika prawa Kętrzyński swoją analizę przepisów prawa polskiego uzupełniał o przepisy zaczerpnięte z prac Karola Dunina, *Dawne mazowieckie prawo* (Warszawa 1880), oraz Stanisława Smolki, *Mieszko stary i jego wiek* (Warszawa 1881)⁴³. Następnie Kętrzyński omówił zawartość zwodu, dokonując pewnej jego systematyzacji⁴⁴. Jego zdaniem najliczniejszą warstwę polskiej ludności stanowili wolni chłopci mieszkający w zorganizowanych wsiach, które były własnością księcia lub rycerstwa. Na czele wsi stał starosta (najstarszy ze wsi), reprezentant gminy (odpowiednik sołtysa) oraz włodarz lub szafarz, przedstawiciel pana wsi. Kętrzyński błędnie sądził, że urzędnika tego określano także komornikiem: „kemmerer” (art. 4), w rzeczywistości jednak chodziło o woźnego sądowego. Starostowie jako oznakę władzy posiadali laskę (art. 4). Chłopci dzierżyli swoje

⁴⁰ Argumenty te zdecydowanie odrzuca J. MATUSZEWSKI, *Najstarszy zwód* [1959], s. 85, 95.

⁴¹ Z sugestią roku 1340, co następnie przyjął jedynie Stanisław KUTRZEBA, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów–Warszawa–Kraków 1925, s. 99. Obecnie przyjmuje się jego powstanie na przełomie XIV i XV w., por. *Najstarszy zwód prawa polskiego*, wyd. i oprac. Józef MATUSZEWSKI, Jacek MATUSZEWSKI, Łódź 1995, s. 6. Kętrzyński sugerował ponadto istnienie jeszcze jednego rękopisu w bibliotece publicznej w Petersburgu (Wojciech KĘTRZYŃSKI, *O pierwotnym ustroju społecznym w Polsce*, Ateneum, t. 2: 1881, s. 469), co jednak nie potwierdziło się, por. *Najstarszy zwód* [1959], s. 112.

⁴² Za domysł „niczym nieuzasadniony” uznał to J. MATUSZEWSKI, *Najstarszy zwód* [1959], s. 57.

⁴³ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 36–43. Warto też odnotować obszernie omówienie pracy K. Dunina, *Przewodnik Naukowy i Literacki*, 1881, s. 855–864, w którym zawarł już większość swoich ustaleń co do prawa polskiego.

⁴⁴ Tego dokonał już w nieco wcześniejszej pracy, por. W. KĘTRZYŃSKI, *O pierwotnym ustroju*, s. 463–477, zwłaszcza s. 369 nn., co w omawianej pracy w znacznej mierze dosłownie powtórzył.

grunta dziedzicznie, ale według naszego autora jakoby według zasad lennych. Opinię taką należy uznać za nieporozumienie, wynikające jedynie z powierzchownego podobieństwa z zasadami dziedziczenia dóbr przez rycerstwo. Kętrzyński wskazywał, że chłopskie gospodarstwa były zamożne, miały spory inwentarz zwierzęcy, wozy, pszczoły, sady itd. Chłopi zobowiązani byli do robót pańszczyźnianych. Oprócz chłopów wolnych, istnieli jeszcze w prawie polskim chłopci nieswobodni, stanowiący własność pańską. Obok wsi chłopskiej prawo wyróżniało istnienie opola („gegenote”, art. 8, 9), obejmującego kilka wsi, stanowiącego według Kętrzyńskiego relikwitu starszej od wsi formy osadnictwa. Do zadań ludności należącej do opola należało m.in. gonienie śladem przestępcy. Prawo to znało również stan wolnych dziedziców majątków w zamian za służbę wojskową (ziemian, tzw. wolnych), wśród tej grupy było też rycerstwo. Ich dobra były nadane na zasadzie lenna (art. 21). Sądownictwo ogólnie należało do władcy, ale w sprawie poddanych prywatnych do panów (art. 6, 15). Nie znano sądów ławniczych (art. 3), sądy sprawował sędzia lub kasztelan (burgrabia) (art. 4, 23). Jako dowód stosowano ordalia (art. 8, 23–25). Przy zabójstwach stosowano główszczyznę (art. 7, 8, 15). Władcy należna była dziesięcina, podwoły (dostarczanie koni do przewozu) i przewoły (obowiązek przewiezienia przedmiotów) (art. 18, 29) oraz obowiązek pogoni za przestępcą (śląd, art. 9). Nie unikał też Kętrzyński tłumaczenia całych fragmentów (art. 21, 22), które wydają się w pewnych szczegółach bliższe oryginału niż obecne tłumaczenie („banclaken” – „pokrowce”, nie „obrusy”, „tepte” – „kobierce”, nie „kilimy”, a „ummehange” – „kotary”, nie „kobierce”).

Porównując propozycje Kętrzyńskiego ze współczesnym stanem wiedzy, przede wszystkim widzimy jego rzetelność w badaniach. Oczywiście wiele jego twierdzeń nie sposób utrzymać, co zaznaczyliśmy wyżej. Tym niemniej podkreślenie niepełnej wersji zachowanego odpisu czy praktycznego celu spisania zwodu nie budzą dzisiaj wątpliwości⁴⁵. Sporne do dzisiaj pozostaje miejsce spisania zwodu (aczkolwiek przeważa opinia o ziemiach należących do władztwa krzyżackiego)⁴⁶ i czas powstania (obecnie nie wyklucza się początku XIV stu-

⁴⁵ *Najstarszy zwód* [1959], s. 55–56, 68, tutaj stwierdzenie, że stosowanie prawa polskiego w państwie krzyżackim nie może budzić wątpliwości, choćby wobec niepodlegającego dyskusji osadnictwa polskiego, przede wszystkim w ziemi chełmińskiej; *Najstarszy zwód* [1995], s. 7–8, 14–17, ale z kolei wyklucza się oficjalne zlecenie władz krzyżackich i urzędowy charakter zabytku.

⁴⁶ *Najstarszy zwód* [1995], s. 14–15. Ostatnio odmienne zdanie wyraził Marian Dyrko, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, s. 131, 133, ze względu na różnice w dziedziczeniu dóbr rycerskich zapisanych w zwodzie (tylko syn), a w przywileju dla rycerstwa Hermana Balka (również bracia). Już Kętrzyński podkreślił jednak, że była to różnica terytorialna dotycząca rycerstwa chełmińskiego, zob. W. KĘTRZYŃSKI, *O pierwotnym ustroju*, s. 473.

lecia, przed 1320 r.)⁴⁷. Kętrzyński, omawiając ten zwód prawny, opierał się na wydaniu Antoniego Helcla⁴⁸, jednak nie trzymał się ściśle jego ustaleń. Niewątpliwie od niego zaczerpnął uzasadnienie datacji powstania zwodu⁴⁹. Inaczej Kętrzyński, choć błędnie zinterpretował znaczenie urzędu komornika⁵⁰, sam też przetłumaczył cytowane fragmenty źródła. Ponadto prostował niezauważone przez Helcla pomyłki pisarskie kopisty.

Kolejnym źródłem prawa, którym zainteresował się W. Kętrzyński, był przywilej dla rycerstwa polskiego w Prusach nadany przez mistrza krajowego Hermana Balka (1229–1239). Oryginalny przywilej zaginął, a zachowało się jedynie jego niemieckojęzyczne odnowienie z 1278 r. przez wicemistrza krajowego, marszałka Zakonu Konrada von Thierberga⁵¹. O przywileju tym wspominał Kętrzyński w dwóch pracach. W pierwszej pracy zacytowane zostało dosłownie wspomniane niemieckojęzyczne odnowienie (tutaj zwane „statutem polskim”)⁵². Z kolei w drugiej pracy podano pełne jego polskie tłumaczenie⁵³. Źródło autor skwitował tylko krótkim komentarzem, że w ziemi chełmińskiej mieszkało liczne polskie rycerstwo (u niego szlachta), które było potomkami pierwotnej ludności tej ziemi, zamieszkującej tu przed przybyciem Zakonu. Rycerstwo to walczyło po stronie krzyżackiej już w czasie podboju Prus, tracąc życie i mienie. Z listy świadków wyodrębnił też nowych przybyszów z Polski, którzy osiedlili się w ziemi chełmińskiej⁵⁴. Dalszej interpretacji przepisów przywileju nie przeprowadził⁵⁵.

Śledząc osadnictwo polskie w Prusach, W. Kętrzyński siłą rzeczy musiał zainteresować się prawem stosowanym w kolonizacji. Jego wiedza na ten te-

⁴⁷ Najstarszy zwód [1995], s. 17–19.

⁴⁸ *Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej*, t. 2, wyd. Antoni Zygmunt HELCEL, Kraków 1870.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 4–6.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 4.

⁵¹ Por. M. DYGO, *Studia*, s. 127 nn.

⁵² W. KĘTRZYŃSKI, *O narodowości*, s. 45–47, podstawą wydania była publikacja dokumentu w: *Codex diplomaticus Prussicus*, Bd. 1, hrsg. v. Johannes VOIGT, Königsberg 1836, nr CLXIII.

⁵³ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 106–109. Zachował się wydruk egzemplarza pracy *O narodowości* z naniesionymi odręcznymi poprawkami, skreśleniami i dopiskami autora na oddzielnych kartach, stanowiącymi swoisty rękopis do pierwszej części pracy *O ludności* dotyczącej ziemi chełmińskiej i Pomezanii (s. 54–219), zob. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Dział Rękopisów, zespół (fond) 9, dzieło 43. Wśród zapisków znajdujemy też odręczne notatki tłumaczenia przywileju Balka (wkładki między s. 44–47).

⁵⁴ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 109; W. KĘTRZYŃSKI, *O narodowości*, s. 47–48.

⁵⁵ O nim szerzej zob. M. DYGO, *Studia*, s. 127–139; idem, *O przywileju Hermana Balka dla rycerzy polskich na ziemi chełmińskiej z lat 1235–1239*, [in:] *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku. Ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Zenon Hubert NOWAK, Toruń 1992, s. 113–121.

mat opierała się na dobrej znajomości źródeł. Zasady prawa chełmińskiego omówił jednak skrótowo. Wskazywał na jego pierwotnie miejski charakter i na to, że zostało ono stworzone z myślą o niemieckich kolonistach zasiedlających nowo powstałe miasta Chełmno i Toruń. Jego zdaniem prawo chełmińskie stosowane do kolonizacji wsi uległo znacznym zmianom. Podkreślił m.in., że zgodnie z nim córki mogły dziedziczyć dopiero wówczas, gdy nie było synów. W świetle obecnych badań poglądu tego jednak nie można utrzymać, przynajmniej jako zasady⁵⁶. Sprawy właścicieli dóbr na prawie chełmińskim sądziły sądy równych: tj. mieszczanie mieszczan w miejskich sądach ławniczych, sołtysi chłopów, w sądach ziemskich szlachta szlachtę (należy dodać, że też innych właścicieli dóbr np. wolnych⁵⁷). Służba wojskowa o tyle różniła się od zapisów przywileju chełmińskiego, że rzadko zdarzała się służba w ciężkiej zbroi, powszechniejsza była w lekkiej zbroi, a dla wolnych tzw. służba pruska. Zróznicowany był też obszar nadania, od którego wymagano określoną służbę (np. większy lub mniejszy niż wymagane 40 łanów w przypadku służby ciężkozbrojnej). Dobra chełmińskie można było sprzedać komukolwiek, byleby zmianie nie uległy dotychczasowe prawa i obowiązki oraz za zgodą władzy zwierzchniej. Zdaniem Kętrzyńskiego prawo chełmińskie pierwotnie było najpopularniejsze, jednak z czasem ustąpiło miejsca prawu magdeburskiemu⁵⁸.

Prawo to dzieliło się na zwyczajne („simplex”) i „ad utrumque sexum” (obecnie stosujemy nazwę dla obojga płci). Prawo zwyczajne pojawiło się szerzej po bitwie grunwaldzkiej (według Kętrzyńskiego „dąbrowskiej”) i miało pomnożyć przychody zakonu krzyżackiego, ograniczało bowiem prawo spadkowe i przyspieszało ponowne przejście dóbr w ręce władcy kraju. Prawo to wykluczało z dziedziczenia córki i krewnych bocznych⁵⁹. Z czasem jednak pojawiło się złagodzenie tego przepisu i Zakon zaczął wydawać zgody na spadkobranie córek. Tak powstało prawo magdeburskie „ad utrumque sexum”. Jego zasady uregulował wielki mistrz Marcin Truchsess w 1487 r. Kętrzyński podał w swoim tłumaczeniu główne jego przepisy. Było to pierwsze i na długo jedyne w polskim piśmiennictwie naukowym przedstawienie tego prawa⁶⁰. Dalej

⁵⁶ Grzegorz BIAŁUŃSKI, „Gerichte und Gerechtigkeit, auch andere gute Policey und Ordnung”. *Studia z dziejów prawa i ustroju na ziemiach pruskich*, Olsztyn 2016, s. 17–23; Jerzy LUCIŃSKI, *Przywilej chełmiński z 1233 r., jego treść oraz dzieje jego postanowień*, [in:] *Studia Culmensia Historico-Juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, red. Zbigniew ZDRÓJKOWSKI, Toruń 1990, s. 135–136; Michał TARGOWSKI, *Na prawie polskim i niemieckim. Kształtowanie się ziemskiej własności szlacheckiej na Pomorzu Gdańskim w XIII–XVI wieku*, Warszawa 2014, s. 149–150.

⁵⁷ Zbigniew NAWORSKI, *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie*, Toruń 2004, s. 36.

⁵⁸ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 250–251, 255, 262.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 251.

⁶⁰ Por. Grzegorz BIAŁUŃSKI, *Zmiany w prawie Prus Krzyżackich po wojnie trzynastoletniej*.

zajął się zmianami w tym prawie w Prusach Książęcych z roku 1540, które dotyczyły dóbr szlacheckich, rozszerzając krąg spadkobierców o siostry. Przepisy te podał w polskim tłumaczeniu⁶¹. Następnie przedstawił zasady dziedziczenia w tzw. prawie lennym („Lehenrecht”), które powstało dopiero w początkach XVI w. Utożsamiał je z prawem magdeburskim zwyczajnym, czego jednak nie można uznać (oba typy nadań na prawie magdeburskim współistniały równoległe jako poprawna interpretacja). Podał też w swoim tłumaczeniu przepisy tego prawa z przywileju księcia Albrechta z roku 1540. Kętrzyński uznał, że dopiero wtedy zmieniono zasady dziedziczenia prawa lennego w stosunku do prawa magdeburskiego zwyczajnego, rozszerzając je o córki⁶². Na koniec autor podkreślił, że w każdym z tych praw podstawowym obowiązkiem właściciela dóbr była służba wojskowa, na jego własny koszt bez wynagrodzenia szkód.

W kontekście sytuacji Prusów (u niego „Prusaków”) w państwie zakonu krzyżackiego Kętrzyński przytoczył fragmenty ordynacji krajowej („Landesordnung”) z czasów wielkiego mistrza Konrada von Jungingena (1406 r.). Ukazywała one trudną i upośledzoną pozycję pruskiego chłopca, który nie mógł zasiedlać wsi na prawie chełmińskiej. Ponadto Prusowie nie mogli najmować się na służbę w miastach, wsiach na prawie niemieckim czy w karczmie. Sądownictwo zaś nad Prusami już mieszkającymi w miastach i wsiach niemieckich miało przysługiwać tylko Zakonowi⁶³.

Kętrzyński zajął się też prawami Prusów. Wpierw przedstawił główne zasady ustanowione przez Zakon w 1249 r. w traktacie dzierzgońskim, który określał jako „pierwotne prawo pomezzańskie”. Wskazywał na jego korzystne przepisy dotyczące np. rozszerzenia kręgu spadkobierców, swobody alienowania dóbr i rzeczy z drobnymi zastrzeżeniami. Podkreślił przyznanie Prusom prawa i sądownictwa polskiego, z wyłączeniem ordaliów. Uznał zatem, że nic dziwnego, że Krzyżacy wykorzystali kolejne powstanie pruskie (1260–1273) do uchylecia tego prawa korzystnego dla ludności autochtonicznej⁶⁴. W jego miejsce powstało późniejsze prawo pomezzańskie, czyli tzw. *Iura Prutenorum*⁶⁵. Kę-

O dokumencie wielkiego mistrza Marcina Truchsessa dla rycerstwa posiadającego dobra na prawie magdeburskim dla obojga płci z 1487 roku, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 69: 2016, z. 2, s. 17–32.

⁶¹ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 252–253.

⁶² *Ibid.*, s. 253–254.

⁶³ *Ibid.*, s. 231–232. Szerzej o tym problemie zob. G. BIAŁUŃSKI, „*Gerichte und Gerechtigkeit*”, s. 12–17.

⁶⁴ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 283–285. Przyjmuje się obecnie, że na ziemiach pruskich, które nie dołączyły do powstania, np. w Pomezanii, traktat dzierzgoński utrzymał swoją moc, por. M. DYGO, *Studia*, s. 156, tutaj dalsza literatura, głównie badania Reinharda Wenskusa.

⁶⁵ W literaturze pojawia się pogląd o tym, że było to rozwinięcie prawa polskiego, a nie odrębne prawo pruskie, por. Wiesław DŁUGOKĘCKI, *Prusy w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Ma-

trzyński zamieścił w swojej publikacji także tłumaczenie i streszczenie kilkunastu artykułów z tego zводу, głównie dotyczących dziedziczenia. Słusznie podkreślił, że sądownictwo nad właścicielami dóbr na tym prawie należało do urzędników zakonu krzyżackiego⁶⁶. Przypuszczał też, że procedura sądowa była zgodna z prawem polskim, tak jak to ustalono w pierwotnym prawie pomezzańskim. Problem ten nie był przedmiotem analiz współczesnych badaczy i z tego względu pozostaje nierozstrzygnięty⁶⁷. Warto jednak zauważyć, że najprawdopodobniej w Pomezanii pruscy właściciele ziemscy mieli osobny sąd ziemski pod przewodnictwem komtura⁶⁸; można przypuszczać, że podobny funkcjonował też w ziemi sasińskiej⁶⁹.

Na koniec wreszcie Kętrzyński przedstawił „właściwe prawo pruskie”, odnoszące się do całości Prus (nie tylko Pomezanii), zwane w dokumentach: „ius Pruthenicum”, „ius hereditarium”, „ius hereditarium Pruthenicum” lub „ius feudale deu Prutenicale”. Według tej odmiany prawa dziedziczyli tylko synowie, a w przypadku ich braku cały majątek (ruchomy i nieruchomy) trafiał w ręce Zakonu. Służba wojskowa była nieograniczona, na własny koszt. Właściciele dóbr dawali liczne daniny i byli zobowiązani do różnych obowiązków, m.in. szarwarkowych, nie mieli prawa do własnego sądownictwa, te sprawował Zakon⁷⁰.

Choć Kętrzyński znał dobrze działalność sądownictwa pruskiego okresu średniowiecza i nowożytności (przywołał tutaj wspomnianą korespondencję z Teodorem Wierzbowskim), to w zasadzie w swoich pracach nie poświęcił temu zagadnieniu zbyt wiele miejsca. Wyjątkiem są tylko rozważania o sądzie ziemskim w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach⁷¹. Kętrzyński próbował

rian BISKUP, Roman CZAJA, Warszawa 2008, s. 50; Reinhard WENSKUS, *Über die Bedeutung des Christburger Vertrages für die Rechts- und Verfassungsgeschichte des Preußenlandes*, [in:] *Studien zur Geschichte des Preußenlandes. Festschrift für Erich Keyser zu seinem 70. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*, hrsg. v. Ernst BAHR, Marburg 1963, s. 105–108. Z czym osobście się nie zgadzam, wymaga to jednak oddzielnej, szerszej wypowiedzi na ten temat.

⁶⁶ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 285–286.

⁶⁷ Najszerzej prawo procesowe omówił Vladimir Tierjentewicz PASZUTO, *Pomezanianskaja Pravda kak istoriczeskij istocznik izuczenija obszczestwiennogo i političeskogo stroja Pomezanii XIII–XIV vv.*, Moskwa 1955, s. 97–107 [Владимир Терентьевич Пашуто, *Пomezанская правда как исторический источник изучения общественного и политического строя Пomezании XIII–XIV вв.*, Москва 1955], szczegółowo omawiając poszczególne przepisy, jednak nie nawiązał do ewentualnych podobieństw z prawem polskim. Z kolei według Z. Naworskiego (op.cit., s. 29) prawa pruskie nie obejmowały zasad „ustroju i funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości”, sugerował, że nie różniły się one od sądów na innych prawach (za *Iura Prutenorum*, wyd. Józef MATUSZEWSKI, Toruń 1963, art. 128).

⁶⁸ Hipoteza R. WENSKUSA, op.cit., s. 114–117; M. DYGO, *Studia*, s. 154.

⁶⁹ *Iura Prutenorum*, art. 128; R. WENSKUS, op.cit., s. 114–117.

⁷⁰ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 286–289.

⁷¹ *Ibid.*, s. 597–599.

uzasadnić hipotezę o polskim pochodzeniu tej instytucji. Jego zdaniem prawo polskie stało się ziemskim w momencie powstania miast i prawa chełmińskiego, a gdy to ostatnie prawo rozszerzyło swój zasięg, sąd ziemski zmienił swój pierwotny charakter lub też obok siebie istniały dwa sądy ziemskie: polski i chełmiński. Trzeba jednoznacznie podkreślić, że Kętrzyński nie miał racji. Obecnie przyjmuje się, że sądy ziemskie w Prusach były wzorowane na systemie landwójtowskim (właściwość terytorialna, rzeczowa i strony w sprawach), a pod względem struktury, sposobu wyboru urzędników i przebiegu obrad – na sądach miejskich⁷². Nigdzie w źródłach nie występują odrębne sądy ziemskie na prawie polskim i chełmińskim. Kętrzyński zdawał sobie z tego sprawę, ale próbował to wyjaśnić istnieniem sądu ziemskiego ziemi chełmińskiej i odrębnego dla ziemi michałowskiej, który miałby być tym starodawnym sądem polskim. Nie wziął jednak pod uwagę tego, że sąd ziemski w Michałowie odnotowany został dopiero w początkach XVI w., więc nie funkcjonował w okresie krzyżackim⁷³. Następnie przedstawił długą listę sędziów ziemskich i ławników, wśród których było sporo ludności polskiego pochodzenia. Za najstarszego sędziego ziemskiego uznał niejakiego Bracuscha Polonusa (u niego Bratusza) w biskupstwie pomezzańskim, występującego w dokumencie z 1289 r. jako „iudex noster provinzialis”⁷⁴. We współczesnej literaturze trwa dyskusja o pełnionej przez niego funkcji, choć faktycznie zwycięża opcja sędziego ziemskiego, są też zdania przeciwne⁷⁵. Z pewnością ów Bracusch nie był wójtem biskupim, bo współcześnie z nim wykazywano inne osoby, które pełniły ten urząd, a przy

⁷² Por. ostatnio kompetentnie Żaneta BONCZKOWSKA, „Sądy ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w późnym średniowieczu”, Toruń 2016 [praca doktorska przechowywana w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu], s. 12–14, 183, tutaj literatura przedmiotu i dyskusja.

⁷³ Krystyna KAMIŃSKA, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVII wieku na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 54.

⁷⁴ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, H. 1, hrsg. v. Hermann CRAMER, Marienwerder 1885, nr 10, 11.

⁷⁵ Za sędziego ziemskiego uznał go ponadto Emil SCHNIPPEL, *Ein Landgerichtsurteil aus dem 14. Jahrhundert*, *Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 52: 1916, s. 144; Z. NAWORSKI, op.cit., s. 35; R. WENSKUS, op.cit., s. 105–106; Krzysztof MIKULSKI, *Geneza i rozwój ławniczych sądów ziemskich w państwie krzyżackim w XIII–XIV wieku*, [in:] *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. Bogusław DYBAŚ, Dariusz MAKIĘŁA, Toruń 2003, s. 48–50. Z kolei J. Matuszewski w pierw za literaturą uznał go za sędziego ziemskiego, ale ostatecznie widział w nim „jakiegoś urzędnika o szerokich kompetencjach, przynajmniej terytorialnych”, zob. *Najstarszy zwód* [1959], s. 70. Za sędziego ziemskiego nie uznawał go natomiast Fritz GAUSE, *Geschichte der Landgerichte des Ordenslandes Preußen*, *Altpreussische Forschungen*, Jg. 3: 1926, s. 6, 9–10, brał go tylko za sędziego polskiej ludności w Prusach, odpowiednika burgrabiego (kasztelana). Przeciw uznaniu go za sędziego ziemskiego, milcząco, wypowiedziała się też Ż. Bonczkowska (op.cit., s. 15–16, 20, 22, 182, 191), skoro uznała, że sądy ziemskie ukształtowały się dopiero w początku XIV w. i w spisach nigdzie nie wspomiała o tym sędzim.

tym określano ich mianem „advocatus” i wszyscy byli braćmi zakonu krzyżackiego⁷⁶. Wydaje się więc, że Bracusch rzeczywiście był jednym z pierwszych sędziów ziemskich, na co również zdaje się wskazywać użyta wobec niego nomenklatura, potem powtarzana wobec sędziów ziemskich w XIV w. („iudex provincialis”)⁷⁷. To pozwala też przyjąć nieco wcześniejsze kształtowanie się sądów ziemskich w Prusach, niż to się ostatnio przyjmuje⁷⁸. Ciekawą koncepcję wysnuł Kętrzyński w sprawie pochodzenia byłego sędziego ziemskiego z ziemi „Pozerath”, niejakiego Radobóla („Redabul”), świadka dokumentu z 1278 r., odchodząc od jej tradycyjnego poszukiwania gdzieś w Prusach na rzecz wskazania ziemi sieradzkiej. Byłby więc Radoból przybyszem do Prus, sędzią w ziemi sieradzkiej (sędzia posieradzki)⁷⁹. Wspomniał też o krzyżackich sądach nadzwyczajnych, czego przykładem był sąd złożony z rycerstwa powołany przez wielkiego mistrza Henryka von Plauena w 1411 r. dla sądenia spisku komtura radzyńskiego Georga Wirsberga⁸⁰.

W dzieła W. Kętrzyńskiego znajdujemy też dosłownie cytowany formularz przysięgi („iuramentum”) posłuszeństwa i uczciwości składanej po polsku przez nowych mieszczan (obywateli) w Prusach królowi polskiemu oraz radom miejskim, jak też zobowiązanie przestrzegania wilkierzy i innych miejskich praw porządkowych (tzw. „ordynunków”) danego miasta⁸¹. Podał też

⁷⁶ Por. Hermann CRAMER, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. Ein Beitrag zur Landes- und Kirchen-Geschichte des Königreichs Preußen*, Marienwerder 1884, s. 286–287; dla części kapitulnej biskupstwa zob. Mario GLAUERT, *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003, s. 295–309.

⁷⁷ M. GLAUERT, op.cit., s. 328–329.

⁷⁸ Tak już K. MIKULSKI, op.cit., s. 48 nn.; inaczej jednak Ż. BONCZKOWSKA, op.cit., s. 15–16, 22, 182.

⁷⁹ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 109, 114; zdanie jego zostało przyjęte w części literatury, por. Stanisław KUJOT, *Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1: Do roku 1309 (dokończenie)*, Toruń 1916, s. 1013–1014; *Urzednicy łączycy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV w. Spisy*, oprac. Janusz BIENIAK, Alicja SZYMCZAKOWA (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, t. 2, z. 1, red. Antoni GAŚSIOROWSKI), Wrocław 1985, nr B 231. Z kolei zdaniem F. Gausego (op.cit., s. 6) Radoból był pierwszym znanym sędzią ziemskim w państwie krzyżackim, w bliżej niezidentyfikowanym „Pozerath” na terenie ziemi chełmińskiej. Według ostatniego badacza problemu, Radoból mógł jednak być sędzią w ziemi chełmińskiej, z tym że „Pozerath” było imieniem (Przerad, Ciecirad?) kolejnego świadka występującego po nim, a nie nazwą ziemi, por. K. MIKULSKI, op.cit., s. 48–49.

⁸⁰ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 599. Por. Sławomir JÓŹWIĄK, Krzysztof KWIATKOWSKI, Adam SZWEDA, Sobiesław SZYBKOWSKI, *Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, s. 722, 744; Karl GRASKE, *Die Verschwörung Georgs von Wirsberg*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 34: 1894, s. 93–104; Gustav SOMMERFELDT, *Die Lage des Deutschen Ordens nach der Schlacht bei Tannenberg und die Anfänge der „Verschwörung” des Georg von Wirsberg*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 51: 1909, s. 53–71.

⁸¹ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 210–211; BZNiO, rkps 6244, zeszyt f, k. 123.

pełny tekst przysięgi złożonej po polsku przez sędziego ziemskiego ełckiego Mikołaja Kobylińskiego (XVII w.). Nowy sędzia zobowiązywał się w niej do sądenia „podług prawa y landrechtu naszego pruskiego”, wydawania sprawiedliwych wyroków, nie zważając „na przyjacielstwo ani na łaskę, gniew, bojaźń, podarki, pieniądze ani na pożytki własne”, przyrzekał nie wyróżniać żadnej ze stron oraz nie wydawać tajemnic sądowych⁸². Kętrzyński opublikował także formularz przysięgi homagialnej z 1494 r. składanej przez mieszczan toruńskich królowi polskiemu Janowi Olbrachtowi w wersji łacińskiej i niemieckiej⁸³. Wreszcie wydał źródła zawierające opis zabicia i procesu o zabójstwo starosty rabsztyńskiego Andrzeja Tęczyńskiego z 1461 r.⁸⁴

W bibliotece dzikowskiej hrabiów Tarnowskich W. Kętrzyński przeglądał rękopis prawa chełmińskiego zatytułowany *Jus Culmense commune* (odręczny tytuł brzmiał jednak: *Handbuch des gemeinen Cölmischen Rechte*) pochodzący z XV lub XVI w., należący niegdyś do rodziny Trebenitzów z Pomorza⁸⁵. Z niego jednak wyciągnął głównie poboczne zapiski genealogiczne oraz informacje o chełmińskich jednostkach powierzchni: prętach i morgach oraz cenach za ziemię⁸⁶. W bibliotece Tarnowskich odnalazł tzw. kodeks dzikowski, którego zawartość jako pierwszy badacz szerzej opisał i wprowadził do obiegu naukowego⁸⁷. Kodeks zawierał polskie tłumaczenie średniowiecznego polskiego ustawodawstwa, m.in. zwód statutów Kazimierza Wielkiego, statut warcki, piotrkowski (1447), korczyński (1465) i opatowiecki (1474), przywileje: krakowski (1433) i nieszawski (1454), dekrety królewskie (1457, 1458, 1474), uchwały zjazdów stanów: piotrkowskiego z 1444 r., sieradzkiego i piotrowskiego z 1445 r., konstytucje z 1496 i 1501 r. oraz rotę przysięgi woźnego oraz rotę przysięgi składanej przez żydów w razie sporu z chrześcijanami. Po 1501 r. dopisano jeszcze tłumaczenie zwyczajów ziemi krakowskiej oraz jeden artykuł konstytucji z 1523 r. Według Kętrzyńskiego tzw. kodeks dzikowski, w zasadniczej części spisany w 1501 r., ręką trzech pisarzy jako praca oryginalna, a nie

⁸² W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. 465–466.

⁸³ *Der Homagialeid der Thorner aus dem Jahre 1491. Nach einer gleichzeitigen Aufzeichnung*, hrsg. v. Wojciech KĘTRZYŃSKI, *Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 5: 1868, s. 177–178.

⁸⁴ *Opis zabicia Andrzeja Tęczyńskiego i procesu o zabójstwo*, wyd. Wojciech KĘTRZYŃSKI, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878, s. 793–799; *Proces o zabicie Andrzeja Tęczyńskiego*, wyd. Wojciech KĘTRZYŃSKI, [in:] *ibid.*, s. 803–805.

⁸⁵ J. KOWALKOWSKI, *op.cit.*, s. 113 (tutaj, że rękopis pochodzi z XVI w.); Adam CHMIEL, *Rękopisy biblioteki hr. Tarnowskich w Dzikowie*, Kraków 1908, s. 15 (tutaj, że rękopis z XV w.). Obecnie rękopis ten znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej (sygn. przybytek 178/51).

⁸⁶ J. KOWALKOWSKI, *op.cit.*, s. 112–113. Zachowały się one w BZNiO, rkps. 6244, zeszyt a, k. 9.

⁸⁷ Wojciech KĘTRZYŃSKI, *Króla Aleksandra zbiór statutów przełożonych na język polski w roku 1501*, *Przewodnik Naukowy i Literacki*, 1883, s. 961–964; BZNiO, rkps 6422, zeszyt a, k. 11–15; A. CHMIEL, *op.cit.*, s. 13–14.

kopia na zlecenie króla Aleksandra, to ostatnie twierdzenie jednak w literaturze się nie utrzymało⁸⁸.

Z kolei w czasie kwerendy w 1868 r. w dobrach von Bardzkiego właściciela majątku Wysoka (Wiesenwald) w okręgu starogardzkim (Pomorze Gdańskie) Kętrzyński odnalazł transumpt przywileju tego majątku z 1352 r., wystawiony przez króla polskiego Jana Kazimierza w 1654 r., a potem jeszcze potwierdzony w 1673 r. przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Transumpt ten, jak też oryginalny przywilej i pozostałe odpisy (z jednym jeszcze wcześniej publikowanym wyjątkiem) zaginęły, czyli w zasadzie tylko dzięki publikacji Kętrzyńskiego⁸⁹ jego treść przetrwała do dzisiaj⁹⁰.

W bibliotece seminaryjnej w Kielcach Kętrzyński odnalazł rękopis z odpisem prawa magdeburskiego z XV w., jednak wypisów z niego nie poczynił⁹¹. Podobnie różne rękopisy związane z prawem wynotował w czasie poszukiwań w Bibliotece Kórnickiej (m.in. księga Jana z Ostroroga z lat 1493–1496, różne statuty)⁹². W Bibliotece Miejskiej w Królewcu przeglądał akta sejmikowe Prus Książęcych z lat 1541–1714⁹³. Wypisów jednak nie sporządził, obecnie akta te znajdują się w Archiwum Państwowym w Olsztynie⁹⁴. W bibliotece ratuszowej w Toruniu odnalazł *Liber privilegiorum* z przywilejami dotyczącym Prus, w szczególności Torunia. Wynotował tylko zawartość księgi: począwszy od przywileju chełmińskiego, po przywileje królów polskich z XVIII w. (obecnie zbiory ratuszowe znajdują się w Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu)⁹⁵.

⁸⁸ S. KUTRZEBA, op.cit., t. 2, s. 271–272. Zdaniem O. Balzera kodeks powstał w ziemi krakowskiej, poprzedzały go inne kodeksy z tłumaczeniem polskiego ustawodawstwa (w tym obecnie zaginione), które w pewnej części były podstawą kopii lub kompilacji (co nie sposób rozstrzygnąć) kodeksu dzikowskiego, zawierał jednak również nigdzie dotąd nie znane tłumaczenia zabytków prawa, w tym dokonane niewątpliwie przez kopistę kodeksu, zob. OSWALD BALZER, *Słowo o przekładach polskich statutów średniowiecznych, zwłaszcza kodeksie dzikowskim, przekład taki zawierającym*, Lwów 1888, s. 6 nn. Statut został opublikowany z krótkim omówieniem przez Franciszka Piekosińskiego, w: *Tłumaczenie polskie statutów ziemskich*, Archiwum Komisji Prawniczej, t. 3: 1895, s. V–XIII, 1–172. Wydawca wskazał dokładne miejsce powstania kodeksu, mianowicie sąd ziemski krakowski, nie przesądzał też zdania o ewentualnym tłumaczu kodeksu.

⁸⁹ *Urkundenfund. Handfeste von Wysoka in Westpreussen 1352*, *Altpreussische Monatschrift*, Bd. 7: 1870, s. 79–81. Inną kopię opublikował Bernhard Stadie w: *Altpreussische Monatschrift*, Bd. 6, 1869, s. 723–725. Obie kopie były w bardzo złym stanie i nie udało się wydawcom wyjaśnić wszystkich wątpliwości w odczycie.

⁹⁰ Został opublikowany w *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. V/1, hrsg. v. Klaus CONRAD, Marburg 1969, nr 92.

⁹¹ BZNIo, rkps 6244, zeszyt a, k. 20.

⁹² Ibid., zeszyt b, k. 52–53, co umieścił pod hasłem: „Prawa”.

⁹³ Ibid., zeszyt d, k. 50.

⁹⁴ Archiwum Państwowe w Olsztynie, Landtagsakten des Herzogtums Preussen 1541–1714, zespół nr 2/0, sygn. 1–58.

⁹⁵ BZNIo, rkps 6244, zeszyt h, k. 5.

W badaniach genealogicznych zajmował się też niejednokrotnie dawnymi urzędnikami sądowymi. Przykładem jest genealogia podsędką dobrzyńskiego Zbigniewa Kuczborskiego z drugiej połowy XVI w.⁹⁶ Starał się ponadto być na bieżąco z literaturą historycznoprawną, a nawet zamieszczał recenzje niektórych prac, jak choćby gruntowne i krytyczne omówienie rozprawy K. Dunina o dawnym prawie mazowieckim⁹⁷.

KONTAKTY Z HISTORYKAMI PRAWA

Wojciech Kętrzyński utrzymywał intensywne i szerokie kontakty z ówczesnym środowiskiem historycznoprawnym. Nie sposób w tym artykule przedstawić całość tego zagadnienia, zwłaszcza w kontekście zachowania się większości tej korespondencji i ogromu poruszanych zagadnień, wśród których jednak sama historia prawa nie zawsze zajmowała pierwsze miejsce. Z pewnością warto do tego zagadnienia jeszcze powrócić, tutaj jedynie problem ten zarysujemy. Już na początku drogi naukowej rozpoczął korespondencję z Wacławem Aleksandrem Maciejowskim (1792–1883), wybitnym znawcą dziejów praw słowiańskich⁹⁸. Powodem rozpoczęcia tej wymiany listów było ukazanie się pierwszej drukowanej rozprawy naukowej Kętrzyńskiego pt. *Die Lygier. Ein Beitrag zur Urgeschichte der Westslaven und Germanen* (Poznań 1868), w której bronił tezy o autochtonizmie Słowian między dorzeczem Wisły, Odry i Łaby⁹⁹. Było to zbieżne z przekonaniem Maciejowskiego o antycznym osadnictwie Słowian daleko na zachód Europy, aż po Ren i Galię, oraz łączności starożytnych Swewów ze Słowianami¹⁰⁰. Kętrzyński wsparł następnie poglądy Maciejowskiego w odrębnych pracach, choć co ciekawe, nigdy nie powoływał się na jego badania, obawiając się zapewne osłabienia swojego stanowiska w kontekście uznawania prac Maciejowskiego za przestarzałe. W świetle obecnych badań teorie te nie są możliwe do utrzymania¹⁰¹. Poza wątkiem słowiańskim obaj uczeni w listach dzielili się informacjami o najnowszych swoich badaniach, wymieniali się swoimi publikacjami i wzajemnie je recenzowali. Bliższe kontakty, także osobiste, utrzymywał Kętrzyński z Bolesławem Ulanowskim (1860–1919), profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, sekretarzem krakowskiej Akademii Umiejętności. Wzajemnie się odwiedzali, prowadzili dysputy, nierzadko naukowe polemiki¹⁰².

⁹⁶ Y. SENYK, op.cit., s. 123.

⁹⁷ Przewodnik Naukowy i Literacki, 1881, s. 855–864.

⁹⁸ BZNiO, rkps 6219. O nim zob. Juliusz BARDACH, *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współcześni*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.

⁹⁹ K. KORZON, op.cit., s. 97–99.

¹⁰⁰ J. BARDACH, op.cit., s. 191–198, 251–269.

¹⁰¹ Ibid., s. 267–269; K. KORZON, op.cit., s. 96.

¹⁰² BZNiO, rkps 6227; K. KORZON, op.cit., s. 254–255; J. DUŻYK, *Listy Wojciecha Kętrzyń-*

Wojciech Kętrzyński korespondował w zasadzie ze wszystkimi aktywnymi wówczas historykami prawa i to zarówno ze starszego pokolenia (np. wspomniany Maciejowski, Hube), jak i z dopiero rozpoczynającymi karierę (Kutrzeba, Estreicher). Nie ograniczał się do polskich badaczy, prowadził też korespondencję z naukowcami niemieckojęzycznymi (np. wspomniany Steffenhagen, John). Zatem kolejno wśród korespondentów Kętrzyńskiego znajdowali się: profesor prawa uniwersytetu we Lwowie Władysław Abraham (1860–1941)¹⁰³; profesor austriackiego prawa procesu cywilnego uniwersytetu we Lwowie August Erwin Bálasits (1844–1918)¹⁰⁴; profesor uniwersytetu we Lwowie Oswald Balzer (1858–1933)¹⁰⁵; profesor prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego Michał Bobrzyński (1849–1935)¹⁰⁶; adwokat, badacz dawnego prawa polskiego i prawa rzymskiego Edmund Dylewski (1859–1900)¹⁰⁷; profesor prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego Stanisław Estreicher (1869–1939)¹⁰⁸; profesor prawa handlowego i wekslowego Uniwersytetu Jagiellońskiego Antoni Górski (1862–1928)¹⁰⁹; profesor prawa niemieckiego uniwersytetu w Czerniowcach oraz profesor prawa zachodnioeuropejskiego uniwersytetu we Lwowie, dziekan i rektor tegoż uniwersytetu Alfred Halban vel Blumenstock (1865–1926)¹¹⁰; znakomity historyk prawa, profesor uniwersytetu w Petersburgu Romuald Hube (1803–1890)¹¹¹; profesor prawa rosyjskiego w uniwersytecie w Kijowie, znawca litewskich przywilejów dzielnicowych Michał N. Jasin-ski (1862–1935), co prawda, korespondencja nie dotyczyła spraw związanych z historią prawa, ale genealogii rodzinnej¹¹²; profesor prawa w uniwersytecie w Królewcu, Kilonii, potem w Getyndze, znawca prawa karnego Eduard Richard John (1827–1889)¹¹³; historyk i prawnik, profesor uniwersytetu w Petersburgu, sędzia Trybunału Cywilnego w Warszawie, autor wielu publikacji z zakresu historii prawa Stosław Łąguna (1833–1900)¹¹⁴; doktor praw (potem

skiego, s. 249–257; idem, *Wojciecha Kętrzyńskiego związki naukowe z Krakowem*, KMW, 1991, nr 1–2, s. 21–22.

¹⁰³ BZNiO, rkps 6204.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid., rkps 6204; rkps 7674: Korespondencja Oswalda Balzera; K. KORZON, op.cit., s. 248.

¹⁰⁶ BZNiO, rkps 6205.

¹⁰⁷ Ibid., rkps 6209.

¹⁰⁸ Ibid., rkps 6210.

¹⁰⁹ Ibid., rkps 6211.

¹¹⁰ Ibid., rkps 6212; Heiner LÜCK, „*Deutsches Recht im Osten*” – *Strukturen, Kontexte und Wirkungen eines sensiblen Forschungsthemas (19. Jh. bis 1990)*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung, vol. 126: 2009, s. 178–179.

¹¹¹ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności*, s. XXIII; BZNiO, rkps 6212.

¹¹² BZNiO, rkps 6213; G. JASIŃSKI, op.cit., s. 34.

¹¹³ BZNiO, rkps 6213.

¹¹⁴ Ibid., rkps 6217.

profesor) Uniwersytetu Jagiellońskiego Stanisław Kutrzeba (1876–1946)¹¹⁵; profesor uniwersytetu w Warszawie, historyk, autor prac z zakresu historii prawa i ustroju Polski Adolf Pawiński (1840–1896)¹¹⁶; profesor dawnego prawa polskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego Franciszek Piekosiński (1844–1906)¹¹⁷; ksiądz wikariusz katedry płockiej, profesor prawa kanonicznego w seminarium duchownym w Sandomierzu Ludwik Piotrowicz (1839–1905)¹¹⁸; hrabia, doktor praw Adam Sierakowski (1846–1912), inicjator pozyskania od Neumanna z Elbląga odpisu rękopisu „Najstarszego zводу prawa polskiego”, następnie jego współwydawca (1870)¹¹⁹; wspomniany Emil Steffenhagen (1838–1919)¹²⁰; ziemianin, doktor obojga praw, sędzia i urzędnik austriacki Aleksander Mniszek-Tchorznicki (1851–1916), który zasłynął udziałem w zwycięskim sporze o Morskie Oko (w latach 1897–1902) wspólnie z Oswaldem Balzerem, to spowodowało też powstanie jego prac z zakresu dziejów granicy galicyjsko-węgierskiej, które podarował dyrektorowi Ossolineum¹²¹; doktor, wykładowca w gimnazjum w Elblągu, wydawca „Najstarszego zводу prawa polskiego” (1869) Edwin Volckmann (1835–?)¹²²; doktor praw, adiunkt archiwum we Lwowie, docent prawa polskiego uniwersytetu we Lwowie Alojzy Winiarz (1868–1912)¹²³; petersburski adwokat, obrońca w carskich procesach politycznych, ale też historyk prawa, autor dzieła o najstarszym zwodzie prawa polskiego Maksymilian (Maksym) Winawer (1866–1940)¹²⁴.

PODSUMOWANIE

Wojciech Kętrzyński, wieloletni dyrektor Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, był przede wszystkim wybitnym historykiem, badaczem z pasją, charakteryzującym się świetnym przygotowaniem warsztatowym. Dla współczesnych był niewątpliwym autorytetem naukowym, znawcą polskiego średniowiecza, ziem pruskich, genealogii i dyplomatyki oraz wydawcą źródeł

¹¹⁵ Ibid., rkps 6213; rkps 6215.

¹¹⁶ Ibid., rkps 6220.

¹¹⁷ Ibid., rkps 6221; J. KOWALKOWSKI, op.cit., s. 166–170 (co prawda głównie w sprawie herbarza Dachnowskiego); J. DUŻYK, *Wojciecha Kętrzyńskiego związki*, s. 21. Listy te, mimo naukowej tematyki, wyróżniały się pewną barwnością i przejawami humoru, por. G. JASIŃSKI, op.cit., s. 31.

¹¹⁸ BZNiO, rkps 6222.

¹¹⁹ Ibid., rkps 6223.

¹²⁰ Ibid., rkps 6225.

¹²¹ Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Dział Rękopisów, zespół (fond) 5, dzieło 3020 (tutaj błędnie Tchorzewski); por. Edward ZAJĄC, *Obywatele Honorowi Królewskiego Wolnego Miasta Sanoka*, Sanok 2002, s. 67–69.

¹²² BZNiO, rkps 6226.

¹²³ Ibid., rkps 6228.

¹²⁴ Ibid.

historycznych. Mniej znane pozostają jego zasługi na innych polach badawczych, jak choćby badania nad historią prawa. Nie ulega wątpliwości, że pozostawały one na uboczu jego głównych zainteresowań naukowych, tym niemniej można zaryzykować twierdzenie, że Kętrzyński był także badaczem historii prawa. Odnotować też wypada, że otrzymał w tym zakresie solidne wykształcenie już podczas studiów w Królewcu, zwłaszcza z zakresu prawa rzymskiego i prawa niemieckiego. W głównej mierze badania jego dotyczyły dziejów prawa na ziemiach pruskich oraz pierwotnego ustroju społeczno-prawnego ziem polskich. Należy jednak podkreślić, że w tych dyscyplinach Kętrzyński na ogół poprzestawał na wyszukiwaniu źródeł prawa i ustroju, ich omawianiu oraz tłumaczeniu. Rzadziej starał się o szczegółowe wnioski analityczne lub szersze syntetyczne. Śledził na bieżąco literaturę historycznoprawną, utrzymywał też intensywne kontakty ze środowiskiem uczonych polskich i zagranicznych (niemieckojęzycznych) zajmujących się historią prawa. Z ustaleń Kętrzyńskiego niewiele się utrzymało, ale niewątpliwie stanowiły one krok na przód w rozwoju nauk historycznoprawnych. Aktualne pozostają wydawnictwa źródłowe i ewentualnie ich tłumaczenia oraz liczne wypisy ze źródeł archiwalnych, dzisiaj częściowo zaginionych.

Nadesłany 8 V 2018

Nadesłany po poprawkach 16 IX 2018

Zaakceptowany 4 X 2018

Prof. dr hab. Grzegorz Białuński
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

WOJCIECH KĘTRZYŃSKI AS A HISTORIAN OF LAW

Summary

Key words: Prussia, the 19th century, methodology of history, Ossoliński National Institute in Lviv

The article concerns Wojciech Kętrzyński (1838–1918), the long-term director of the Ossoliński National Institute in Lviv. He was above all an outstanding historian, a passionate researcher with great methodological background. For the contemporaries, he was undoubtedly a scientific authority, an expert in the Polish Middle Ages, Prussian lands, genealogy and diplomacy, and a publisher of historical sources. Less known are his other merits in the field of research, such as interest in the history of law. There is no doubt that they remained beyond his main scientific interests; nevertheless one may say that Kętrzyński was also a researcher in the history of law. It should also be noted that he received a good education in this respect during his studies in

Königsberg, especially in the field of Roman law and German law. Mostly, his research concerned the history of law in the Prussian lands and the original socio-legal system of Polish lands. It should be emphasized, however, that in these disciplines Kętrzyński usually limited himself to searching for sources of law and the system, their analysis and explanation. He rarely made detailed analytical or wider synthetic conclusions. He kept up to date with the historical and legal literature; he also maintained intense contacts with the entourage of Polish and foreign (German-speaking) scholars dealing with the history of law. Kętrzyński's findings were scarcely maintained, but they undoubtedly constituted a step forward in the development of historical and legal sciences. The source publications and possibly their translations remain valid, as do numerous extracts from archival sources, which are nowadays partly missing.

WOJCIECH KĘTRZYŃSKI ALS RECHTSHISTORIKER

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: Preußen, 19. Jahrhundert, Methodologie der Geschichtswissenschaft, Nationales Ossoliński-Institut in Lemberg

Der Artikel behandelt Wojciech Kętrzyński (1838–1918), den langjährigen Direktor des Nationalen Ossoliński-Instituts in Lemberg. Er war vor allem ein bedeutender Historiker, ein Forscher mit Leidenschaft und ausgezeichneter handwerklicher Vorbereitung. Für sein Zeitgenossen war er ein unanfechtbare wissenschaftliche Autorität, ein Kenner des polnischen Mittelalters, der preußischen Gebiete, der Genealogie und Diplomatie sowie ein Herausgeber von historischen Quellen. Weniger bekannt sind seine anderen Verdienste auf dem Feld der Forschung wie zum Beispiel das Interesse für Rechtsgeschichte. Ohne Zweifel nahmen sie gegenüber seinen wissenschaftlichen Hauptinteressen nur eine Nebenrolle ein, dennoch kann man die Aussage wagen, dass Kętrzyński auch ein Erforscher der Rechtsgeschichte war. Es sollte auch gesagt werden, dass er in diesem Bereich bereits während seiner Studien in Königsberg eine solide Ausbildung erhalten hatte, vor allem im römischen und deutschen Recht. Seine Forschungen betrafen hauptsächlich die Geschichte des Rechts in preußischen Landen und die ursprüngliche sozial-rechtliche Ordnung in den polnischen Gebieten. Es ist jedoch zu betonen, dass Kętrzyński sich in diesen Disziplinen normalerweise mit der Suche nach den Quellen des Rechts und der Ordnung, ihrer Besprechung und Übersetzung begnügte. Seltener bemühte er sich um besondere analytische oder um breitere synthetische Schlussfolgerungen. Er verfolgte ständig die historisch-juristische Literatur und unterhielt auch intensive Kontakte mit den Kreisen polnischer und ausländischer (deutschsprachiger) Gelehrter, die sich mit Rechtsgeschichte befassten. Von den Befunden Kętrzyńskis hat sich nicht viel gehalten, doch ohne Zweifel stellten sie einen Schritt nach vorn in der Entwicklung der historisch-juristischen Wissenschaften dar. Aktuell bleiben die Quellenausgaben und eventuell ihre Übersetzungen sowie die zahlreichen Exzerpte aus archivalischen Quellen, die heute zu Teil verloren sind.

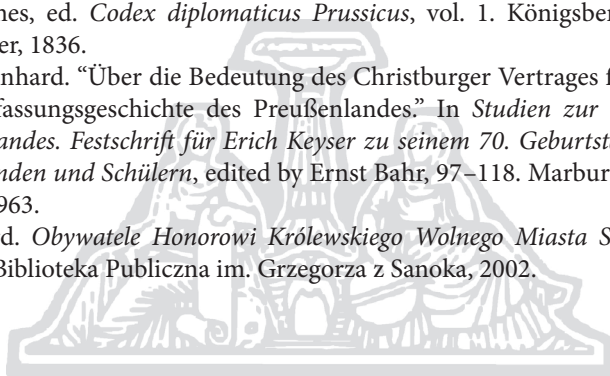
BIBLIOGRAFIA

- Achremczyk, Stanisław. *Wojciech Kętrzyński. Historyk, bibliotekarz, poeta*. Kętrzyn: Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2008.
- Achremczyk, Stanisław. *Wojciech Kętrzyński. Kustosze narodowej pamięci*. Kętrzyn: Kętrzyńskie Centrum Kultury, 2018.
- Balzer, Oswald. *Słowo o przekładach polskich statutów średniowiecznych, zwłaszcza kodeksie dzikowskim, przekład taki zawierającym*. Lwów: nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1888.
- Barycz, Henryk. "Studia historyczne Wojciecha Kętrzyńskiego w świetle urzędowych źródeł Uniwersytetu Królewieckiego." In *Ossolineum. Księga pamiątkowa w 150-lecie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, 215–218. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1967.
- Białuński, Grzegorz. 'Gerichte und Gerechtigkeit, auch andere gute Policey und Ordnung'. *Studia z dziejów prawa i ustroju na ziemiach pruskich*. Olsztyn: Pracownia Wydawnictw Naukowych, 2016.
- Białuński, Grzegorz. "Zmiany w prawie Prus Krzyżackich po wojnie trzynastoletniej. O dokumencie wielkiego mistrza Marcina Truchsessa dla rycerstwa posiadającego dobra na prawie magdeburskim dla obojga płci z 1487 roku." *Czasopismo Prawno-Historyczne* 69/2 (2016): 17–32.
- Bieniak, Janusz and Alicja Szymczakowa, eds. *Urzednicy łączycy, sieradzczy i wieluńscy XIII–XV w. Spisy*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1985.
- Chmiel, Adam. *Rękopisy biblioteki hr. Tarnowskich w Dzikowie*. Kraków: Adam Chmiel, 1908.
- Chojnacki, Władysław. *Wojciech Kętrzyński a Mazury*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1948.
- Conrad, Klaus, ed. *Preußisches Urkundenbuch*, vol. 5/1. Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1969.
- Cramer, Hermann. *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. Ein Beitrag zur Landes- und Kirchen-Geschichte des Königreichs Preußen*. Marienwerder: Im Selbstverlag des Historischen Vereins für den Regierungs-Bezirk Marienwerder, 1884.
- Cramer, Hermann, ed. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, vol. 1. Marienwerder: Im Selbstverlag des Historischen Vereins für den Regierungs-Bezirk Marienwerder, 1885.
- Długokęcki, Wiesław. "Prusy w starożytności i we wczesnym średniowieczu." In *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, edited by Marian Biskup and Roman Czaja, 23–50. Warszawa: PWN, 2008.
- Dużyk, Józef. "Listy Wojciecha Kętrzyńskiego w Bibliotece PAN w Krakowie." *Rocznik Olsztyński* 5 (1963): 249–258.
- Dużyk, Józef. "Wojciecha Kętrzyńskiego związki naukowe z Krakowem." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (1991) issue 1–2: 15–28.
- Dygo, Marian. "O przywileju Hermana Balka dla rycerzy polskich na ziemi chełmińskiej z lat 1235–1239." In *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku. Ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiąt rocznicę*

- urodzin*, edited by Zenon Hubert Nowak, 113–121. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego, 1992.
- Dygo, Marian. *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1992.
- Gause, Fritz. “Geschichte der Landgerichte des Ordenslandes Preußen.” *Altpreussische Forschungen* 3 (1926): 5–69.
- Glauert, Mario. *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003.
- Goetz, Walter. “Die bairische Geschichtsforschung im 19. Jahrhundert.” *Historische Zeitschrift* 138 (1928): 255–314.
- Graske, Karl. “Die Verschwörung Georgs von Wirsberg.” *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 34 (1894): 93–104.
- Helcel, Antoni Zygmunt, ed. *Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej*, vol. 2. Kraków: nakł. Ludwika Helcla, 1870.
- Jasiński, Grzegorz. “Wrocławski zbiór korespondencji Wojciecha Kętrzyńskiego.” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (1991) issue 1–2: 29–36.
- Jasiński, Janusz. “Studia i początki pracy naukowej Wojciecha Kętrzyńskiego.” In *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Krzewienie wiedzy*, edited by Stanisław Achremczyk, 56–67. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2005.
- Jasiński, Kazimierz. “Wojciech Kętrzyński jako dyplomatyk.” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (1970) issue 3: 335–345.
- Jóźwiak, Sławomir, Krzysztof Kwiatkowski, Adam Szweda and Sobiesław Szybkowski. *Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411*. Malbork: Muzeum Zamkowe, 2010.
- Kamińska, Krystyna. *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVII wieku na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*. Warszawa, Poznań, Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Kętrzyński, Wojciech. “Króla Aleksandra zbiór statutów przełożonych na język polski w roku 1501.” *Przewodnik Naukowy i Literacki* (1883): 961–969.
- Kętrzyński, Wojciech. “Lemborskie akta grodzkie i ziemskie.” *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 2/2 (1911): 17–21.
- Kętrzyński, Wojciech. *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*. Lwów: nakł. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1882.
- Kętrzyński, Wojciech. *O narodowości polskiej w Prusiech Zachodnich za czasów krzyżackich. Studium historyczno-etnograficzne*. Kraków: [s. n.], 1874.
- Kętrzyński, Wojciech. “O pierwotnym ustroju społecznym w Polsce.” *Ateneum* 2 (1881): 463–477.
- Kętrzyński, Wojciech. *Przydomki szlachty pomorskiej*. Lwów: nakł. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1905.
- Korzon, Krystyna. *Wojciech Kętrzyński 1838–1918. Zarys biograficzny*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1993.
- Kowalkowski, Jacek. *Badania genealogiczne Wojciecha Kętrzyńskiego (1838–1918)*. Poznań, Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002.

- Kujot, Stanisław. *Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1: Do roku 1309 (dokończenie)*. Toruń: nakł. Towarzystwa Naukowego, 1916.
- Kutrzeba, Stanisław. *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, vol. 1. Lwów, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1925.
- Luciński, Jerzy. "Przywilej chełmiński z 1233 r., jego treść oraz dzieje jego postanowień." In *Studia Culmensia Historico-Juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, vol. 1, edited by Zbigniew Zdrójkowski, 81–144. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1990.
- Lück, Heiner. "'Deutsches Recht im Osten.' Strukturen, Kontexte und Wirkungen eines sensiblen Forschungsthemas (19. Jh. bis 1990)." *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung* 126 (2009): 175–206.
- Luig, Karl. "Muther Theodor." In *Neue Deutsche Biographie*, vol. 18, 650. Berlin: Duncker & Humblot, 1997.
- Matuszewski, Józef and Jacek Matuszewski, eds. *Najstarszy zwód prawa polskiego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1995.
- Matuszewski, Józef, ed. *Iura Prutenorum*. Toruń: TNT, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963.
- Matuszewski, Józef, ed. *Najstarszy zwód prawa polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959.
- Mikulski, Krzysztof. "Geneza i rozwój ławniczych sądów ziemskich w państwie krzyżackim w XIII–XV wieku." In *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – społeczeństwo – kultura*, edited by Bogusław Dybaś and Dariusz Makiła, 45–61. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003.
- Mitkowski, Józef. "Wojciech Kętrzyński jako uczoney." *Komunikaty Działu Informacji Naukowego Instytutu Mazurskiego w Olsztynie* 10–11 (1947): 1–19.
- Muther, Theodor. *Zur Geschichte der Rechtswissenschaft und der Universitäten in Deutschland. Gesammelte Aufsätze*. Jena: [s.n.], 1876.
- Naworski, Zbigniew. *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004.
- Piekosiński, Franciszek, ed. "Tłumaczenie polskie statutów ziemskich." *Archiwum Komisji Prawniczej* 3 (1895): 1–172.
- Powierski, Jan. "Wojciech Kętrzyński jako historyk Prus." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (1970) issue 3: 347–380.
- Powierski, Jan. "Wojciech Kętrzyński jako historyk ziem pruskich. Uwarunkowania i poprzednicy." In *Wojciech Kętrzyński, 1838–1918. W sto czterdziestą rocznicę urodzin*, 31–51. Olsztyn: Oficyna Druków Artystycznych SSK „Pojezierze”, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1982.
- Schnippel, Emil. "Ein Landgerichtsurteil aus dem 14. Jahrhundert." *Altpreussische Monatsschrift* 52 (1916): 141–158.
- Senyk, Yaroslav. "Materiały do biografii Wojciecha Kętrzyńskiego w zbiorach Działu Rękopisów Lwowskiej Biblioteki im. W. Stefanyka NAN Ukrainy." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (1999) issue 1: 123–130.
- Serwański, Edward. *Syn Odzyskanej Ziemi. Wojciech Kętrzyński (1838–1918)*. Warszawa: Pax, 1989.

- Sommerfeldt, Gustav. "Die Lage des Deutschen Ordens nach der Schlacht bei Tannenberg und die Anfänge der 'Verschwörung' des Georg von Wirsberg." *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 51 (1909): 53–71.
- Steffenhagen, Emil. *Deutsche Rechtsquellen in Preussen vom XIII. bis zum XVI. Jahrhundert*. Leipzig: Duncker & Humboldt, 1875.
- Steffenhagen, Emil. "Julius Hugo." In *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, vol. 18, 884–885. Leipzig, Wien: Bibliogr. Inst., 1909.
- Targowski, Michał. *Na prawie polskim i niemieckim. Kształtowanie się ziemskiej własności szlacheckiej na Pomorzu Gdańskim w XIII–XVI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Teichmann, Albert. "Kaltenborn von Stachau, Karl Baron." In *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 15, 43–45. Leipzig: Duncker & Humblot, 1882.
- Tymieniecki, Kazimierz. "Wojciech Kętrzyński jako historyk Słowiańszczyzny." *Z Otchłani Wieków* 9–10 (1947): 123–126.
- Voigt, Johannes, ed. *Codex diplomaticus Prussicus*, vol. 1. Königsberg: Gebrüderm Vorntäger, 1836.
- Wenskus, Reinhard. "Über die Bedeutung des Christburger Vertrages für die Rechts- und Verfassungsgeschichte des Preußenlandes." In *Studien zur Geschichte des Preußenlandes. Festschrift für Erich Keyser zu seinem 70. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*, edited by Ernst Bahr, 97–118. Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1963.
- Zajac, Edward. *Obywatele Honorowi Królewskiego Wolnego Miasta Sanoka*. Sanok: Miejska Biblioteka Publiczna im. Grzegorza z Sanoka, 2002.

TNT